

ગુજરાતના ઇતિહાસ લેખનમાં ડૉ. ભારતીબેન શેલતનું પ્રદાન

વિનુબેન રણજીતસિંહ ઝાલા

રિસર્ચ સ્કોલર,

ઇતિહાસ, સુરેન્દ્રનગર યુનિવર્સિટી, વઢવાણ

સારાંશ

ગુજરાતમાં ઇતિહાસલેખનનો વિસ્તૃત ઇતિહાસ છે. પરંતુ મોટા ભાગે આધુનિક કાળમાં વધુ ખેડાણ થયેલું છે. મધ્યયુગમાં થઈ ગયેલા સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃતના પ્રખર વિદ્વાન જૈન મુનિ હેમચંદ્રાચાર્યે પ્રાકૃત ભાષામાં 'હયાશ્રય' નામનું મહાકાવ્ય લખ્યું છે. તેમાં મૂળરાજ સોલંકીથી કુમારપાળના રાજ્યઅમલ સુધીની ઘટનાઓ આલેખી છે. 14મા સૈકામાં મેરુતુંગે 'પ્રબંધ ચિંતામણી' નામનો મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથ લખ્યો. તેમાં વનરાજ ચાવડાથી સોલંકી-વાઘેલા વંશના અંત સમય સુધીના રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની માહિતી આપી છે. મહાકવિ ભટ્ટીનું મહાકાવ્ય 'ભટ્ટીકાવ્ય' છે. જેનું વાસ્તવિક નામ 'રાવણવધ' છે. આમાં ભગવાન રામચંદ્રના જન્મથી લઈને લંકેશ્વર રાવણના વિનાશ સુધીની કથા વર્ણવવામાં આવી છે. પ્રાચીન ગુજરાતના ઇતિહાસની લેખનપ્રવૃત્તિઓમાં હેમચંદ્રાચાર્ય, મેરુતંગાચાર્ય, બિલ્હણ, શ્રીપાલ, રામચંદ્રસૂરિ, અરિસિંહ, જિનપ્રભસૂરિ, સોમેશ્વર, જિનભદ્ર, વસ્તુપાળ-તેજપાળ અને અન્ય વિદ્વાનોનું યોગદાન બોલે છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતના ઇતિહાસની લેખનપ્રવૃત્તિ અને મધ્યકાલીન ગુજરાતના કેટલાક નમૂનારૂપ ઇતિહાસલેખકોમાં ઇબ્ન ખુર્દાદબ, અલ મસૂદી, અબુ રિહાન અલબેરૂની (અલબેરૂની), અમીર ખુશરો, ઝિયાઉદ્દીન બરની, ઇબ્નબતૂતા, યાહ્યા બિન અહેમદ સરહિન્દી, મુઘલ સમ્રાટ બાબર, સિકંદર ઇબ્ન મુહમ્મદ, શેખ અબુલફઝલ અલામી (અબુલફઝલ) મુઘલ સમ્રાટ જહાંગીર, અલી મુહમ્મદખાન બહાદુર (અહમદઅલી)ના નામ છે. અર્વાચીન ગુજરાતની ઇતિહાસલેખનપ્રવૃત્તિમાં એલેક્ઝાન્ડર કિન્લોક ફોર્બ્સ, સર જહુનાથ સરકાર, દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી,

રત્નમણિરાવ ભીમરાવ જોડે, રસિકલાલ છો. પરીખ, કે.કા. શાસ્ત્રી, દામોદર ધર્માનંદ કોસાંબી, રામશરણ શર્મા (આર.એસ. શર્મા), રોમિલા થાપર, મકરંદ મહેતા, ઈશ્વરલાલ ગિ. ઓઝા વગેરે જેવા ઇતિહાસકારો નોંધપાત્ર છે, આ યાદીમાં નામની નોંધ લેવા તે માટે પ્રસ્તુત ડૉ. ભારતીબેન શેલત પર તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે.

યાવૈરૂપ શબ્દો: ડૉ. ભારતીબેન શેલત, ગુજરાત, ગુજરાતનો ઇતિહાસ, ઇતિહાસલેખન, ઇતિહાસ

1. પ્રસ્તાવના

મહાન ઇતિહાસવિદ્ લિયોપોલ્ડ વોન રાન્કે યથાર્થ રીતે નોંધે છે તેમ પોતે પોતાની વિષયવસ્તુ માટે અસલ તથા પ્રથમ કક્ષાના દસ્તાવેજો એકત્રિત કરવા અને એકત્ર કરેલા પુરાવાનું પૃથક્કરણ કરવા પ્રયાસો કર્યા ત્યારે તેને માલુમ પડ્યું કે ભૂતકાળના માનવજીવનના સર્વગ્રાહી ચિત્રનો તેમાં અભાવ હતો, કેટલાક દસ્તાવેજો અપૂર્ણ હતા, કેટલાકમાં માનવજીવનની માત્ર એક જ બાજુનું ચિત્ર હતું, જ્યારે અમુકમાં પુનરાવર્તન તેમજ અલ્પોક્તિ પણ વિશેષ હતા. આથી રાન્કે પોતે લખે છે તેમ આમાં માનવસ્વભાવની બધા જ દસ્તાવેજો લખવાની તેમજ સાચવવાની તથા માનવસ્મૃતિની મર્યાદા દેખાય છે. મનુષ્ય જીવનની પ્રત્યેક ઘટનાને યાદ રાખી શકતો નથી તથા પ્રત્યેક વિશે નોંધ કરી શકતો નથી. આથી માનવજીવનને લગતા બધા જ પ્રસંગો તથા તેમને લગતા દસ્તાવેજોની પ્રાપ્તિ શક્ય નથી. વળી, ઇતિહાસકારની કલ્પનાની પણ આ બાબતમાં મર્યાદા છે. તે અપૂર્ણ દસ્તાવેજોમાંથી પૂર્ણ ચિત્ર ઉપજાવી શકતો નથી, માટે ઇતિહાસલેખન એટલે ભૂતકાળનાં માનવજીવનનું સંપૂર્ણ ચિત્ર એમ કહી શકાશે નહીં, પરંતુ તેનું શક્ય તેટલું મર્યાદા સાથેનું વિવરણ એમ કહેવું ઘટે. વળી, એ યાદ રાખવું ઘટે કે ઇતિહાસલેખન એ સર્જન નથી, દસ્તાવેજો મારફત હકીકતોનું તારણ છે.

ઇતિહાસકાર તથા વાર્તાકાર, નાટ્યકાર કે કવિ વચ્ચેનો મૂળભૂત તફાવત એ છે કે ઇતિહાસકાર બની ગયેલી ઘટના પરત્વે જ કલ્પના કરી શકે છે, જ્યારે વાર્તાકાર, નાટ્યકાર, કે કવિ કાલ્પનિક ઘટના વિશે પણ કલ્પના કરી શકે છે. આમ, ઇતિહાસકાર વાસ્તવિક બનાવ સંબંધે જ કલ્પના કરે છે, જ્યારે વાર્તાકાર, નાટ્યકાર કે કવિ પોતે મનમાં કલ્પેલી કોઈ પણ બાબત વિશે કલ્પના કરે છે. પરિણામે ઇતિહાસકારની કલ્પનામાં બહુધા વાસ્તવિકતા હોય છે, જ્યારે વાર્તાકાર, નાટ્યકાર કે કવિની કલ્પનામાં અતિશયોક્તિ કે અવાસ્તવિકતા પણ હોય છે. આમ, ઇતિહાસનું ચિંતન બનેલા બનાવો પર જ આધારિત છે અને તેને કાલ્પનિક ઘટના સાથે કોઈ સંબંધ નથી. અશોકની ધર્મનીતિ, અકબરની ઉદાર રાજનીતિ, શિવાજીની વહીવટી પદ્ધતિ, ફ્રેન્ચ

રાજ્યક્રાંતિનાં પરિબળો, રશિયન ક્રાંતિનાં પરિણામો વગેરે પર તે પુરાવાના આધારે કલ્પના કરીને આ વિષયો પરત્વેનાં પોતાનાં મંતવ્યો કે તારણો રજૂ કરી શકે છે. આમાંથી ઇતિહાસનું તથા ઇતિહાસ લેખન પદ્ધતિનું ઘડતર થાય છે. અન્ય ઇતિહાસકાર તેણે રજૂ કરેલા વિચારોને પડકાર કરે છે અને તેનાથી ઇતિહાસની વિવિધ ઘટનાઓ વિશે જુદાં જુદાં મંતવ્યો કે વિચારો રજૂ થાય છે. બનાવના આવા પૃથક્કરણથી ઇતિહાસલેખન તેમજ ઇતિહાસલેખનની પદ્ધતિ વૈજ્ઞાનિક ઢબની બને છે.

ઇતિહાસમાં કલ્પના કે ચિંતન વ્યક્ત કરવા માટેના કોઈ ચોક્કસ નિયમો નથી. જેવી ઘટના તથા જેવાં તેનાં પરિબળો તે પ્રમાણે તેનાં પરનું ઇતિહાસકારનું ચિંતન રજૂ થાય છે. એટલું નિશ્ચિત છે કે વાસ્તવિક ચિંતન કે કલ્પના માટે ઇતિહાસકારને વર્તમાન સમયની તથા વિષયને લગતા પુરાવાની પૂરી જાણકારી હોવી જરૂરી છે. વળી, જે ઇતિહાસકાર પોતાના વર્તમાન સમયને યોગ્ય રીતે પારખી શકે છે. તે જ ભૂતકાળનું વાસ્તવિક રીતે પૃથક્કરણ કરી શકે છે. કારણ કે મનુષ્ય સ્વભાવમાં શરૂઆતથી વર્તમાન સમય સુધી ખાસ કોઈ નોંધપાત્ર તફાવત દેખાતો નથી. વળી, પોતાના વર્તમાન અનુભવના સંદર્ભમાં મનુષ્ય ભૂતકાળનાં માનવજીવનના અનુભવોનું મૂલ્યાંકન કરી શકે છે. વિશેષમાં જે ઇતિહાસકારને વર્તમાન સમયનાં માનવજીવનની સમાનતાઓ અને વિષમતાઓનો ખ્યાલ તેમજ અનુભવ છે, તે જ ભૂતકાળનાં માનવજીવની સમાનતા તેમજ વિરોધી બાબતોનું ચિત્ર રજૂ કરી શકે છે. આમ, ગુજરાતના ઇતિહાસ લેખનમાં ઇતિહાસકાર ડૉ. ભારતીબેન શેલતનું પ્રદાન તપાસવા પ્રસ્તુત શોધપત્ર તૈયાર કરવામાં આવેલ છે.

2. ડૉ. ભારતીબેન શેલતનો ટૂંકમાં પરિચય

ડૉ. ભારતીબેન કીર્તિકુમાર શેલતનો જન્મ ૩ જુલાઈ ૧૯૩૯ના રોજ મહેસાણા મુકામે ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં થયો હતો. તેઓએ પ્રાથમિક શિક્ષણ મહેસાણા અને વડોદરામાં પ્રાપ્ત કર્યું અને માધ્યમિક શિક્ષણ અમદાવાદમાં મેળવ્યું હતું. તેઓ રાયપુરની ગર્લ્સ સ્કૂલમાં ભણેલાં અને ત્યાંથી જ ઇ.સ. ૧૯૫૬માં મેટ્રિક પાસ કરેલી. જ્યારે બી.એ. ગુજરાત કૉલેજમાં અને એમ.એ. ગુજરાત યુનિવર્સિટી અમદાવાદમાંથી કર્યું હતું. ડૉ. ભારતીબેન શેલતે ઇ.સ. ૧૯૬૦માં મુખ્ય વિષય સંસ્કૃત અને ગૌણ વિષય માનસશાસ્ત્રમાં ઉચ્ચતર દ્વિતીય વર્ગ સાથે બી.એ.ની

પદવી મેળવી હતી. તેમણે ઈ.સ. 1962માં મુખ્ય વિષય તરીકે સંસ્કૃત (અભિલેખવિદ્યા) અને ગૌણ વિષય તરીકે અર્ધભાગધીમાં ઉચ્ચતર દ્વિતીય વર્ગ સાથે એમ.એ.ની પદવી મેળવી હતી.

ડૉ. ભારતીબેન શેલતે પોતાની કારકિર્દીનો પ્રારંભ બી.એ. થયા પછી આદર્શ કન્યા વિદ્યાલય, રતનપોળ, અમદાવાદમાં ધોરણ 5થી 7નાં શિક્ષિકા તરીકે જોડાઈને કર્યો હતો. એમ.એ. થયા પછી તેમણે એક વર્ષ નવજીવન હાઈસ્કૂલ, અમદાવાદમાં પણ શિક્ષિકા તરીકે સેવાઓ આપી હતી. તેમણે શિક્ષિકા તરીકે ગુજરાતી, સંસ્કૃત, સમાજવિદ્યા જેવા વિષયો શીખવ્યા હતા.

ડૉ. ભારતીબેન શેલતે પોતાની વ્યાખ્યાતા તરીકેની કારકિર્દીનો પ્રારંભ સરદાર વલ્લભભાઈ આર્ટ્સ કૉલેજ, અમદાવાદમાં જૂન ઈ.સ. 1964માં સંસ્કૃત અને અર્ધભાગધી વિષયના વ્યાખ્યાતા તરીકે જોડાઈને કર્યો હતો. તેમણે ઈ.સ. 1969થી ઈ.સ. 1972ના સમયગાળા દરમ્યાન યુ.એસ.એ.માં સહાયક અધ્યાપક તરીકે સેવા આપી હતી.

ડૉ. શેલતે ભો.જે. વિદ્યાલયન, અમદાવાદમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ વિષયના વ્યાખ્યાતા તરીકે ઈ.સ. 1976થી ઈ.સ. 1982 સુધી સેવાઓ આપી હતી તેમજ ભો.જે. વિદ્યાલયનમાં ઈ.સ. 1992થી ઈ.સ. 1994 સુધી કાર્યકારી અધ્યક્ષ રહ્યાં હતાં.. અહીં તેમણે ઈ.સ. 1988થી ઈ.સ. 2005 સુધી ભારતીય સંસ્કૃતિ વિષયના પીએચ.ડી.ના માર્ગદર્શક અધ્યાપક તરીકે પણ સેવાઓ આપી છે ડૉ. શેલતે ઈ.સ. 2006થી ઈ.સ. 2009 દરમ્યાન ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ અને સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીમાં એમ.ફિલ. અને પીએચ.ડી.ના બાહ્ય રેફરરી તરીકેની ફરજ પણ બજાવી હતી. ઈ.સ. 1999થી ઈ.સ. 2001માં ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદનાં પ્રમુખ તરીકેની કામગીરી પણ સંભાળી હતી.

3. ડૉ. ભારતીબેન શેલતના સંપાદનકાર્યો

ડૉ. ભારતીબેન શેલતે લેખનકાર્યની સાથે સંપાદનકાર્યો પણ કર્યાં છે. જેની વિગતો આ પ્રમાણે છે :

- ભાગવત પુરાણની સમીક્ષિત આવૃત્તિનાં સંપાદક તરીકે ગ્રંથ-2 (સ્કંધ-4થી 6) અને ગ્રંથ-3 (સ્કંધ-8)નાં સંપાદક તરીકે તથા સમગ્ર પ્રકલ્પની મુખ્ય કામગીરી, પાઠાંતર નોંધીને ભારતની પ્રાદેશિક લિપિઓમાં લખાયેલી હસ્તપ્રતો વાંચવાની તાલીમ આપી હતી.

- 'ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ'ની પુનઃ આવૃત્તિના ગ્રંથ 1થી 4 અને ગ્રંથ 9નાં સંપાદક તરીકે.
- ભો.જે. વિદ્યાભવનના સંશોધન ત્રૈમાસિક "સામીપ્ય"નાં સંપાદક તરીકેની કામગીરી.
- 'ગુજરાત સંશોધન મંડળ' ત્રૈમાસિકનાં સંપાદક.
- ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદના સંશોધન ત્રૈમાસિક - 'વિદ્યાપીઠ'નાં સંપાદક. ઇતિહાસ-પુરાતત્વના માસિક 'પથિક'નાં તંત્રી

4. ડૉ. ભારતીબેન શેલતના વ્યાખ્યાનો

- ડૉ. ભારતીબેન શેલતે ગુજરાતની વિભિન્ન યુનિવર્સિટીઓની કૉલેજોમાં, અધિવેશનોમાં તેમજ સંસ્થાઓમાં વિવિધ વિષયો પર આપેલાં વ્યાખ્યાનોની સૂચિ આ પ્રમાણે છે :

ક્રમ	વિષય	સંસ્થા	વર્ષ
1.	ઇતિહાસના સાધન તરીકે અભિલેખોનું મહત્વ	પુરાતત્વખાતુ, વડનગર	1995
2.	ગુજરાતના અભિલેખો	મોડાસા આર્ટ્સ કોલેજ	1996
3.	ઇતિહાસવિદ્ ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી	સંસ્કૃત અધ્યાપન મંડળ અધિવેશન, જેતલપુર	1996
4.	પુરાતત્વના સ્ત્રોત: અભિલેખ અને સિક્કાઓ	ધનસુરા આર્ટ્સ કોલેજ	1998
5.	સોમનાથ, પાટણના અભિલેખો	સોમનાથ પાટણ મંદિર ટ્રસ્ટ	2001
6.	'ભારતીય અભિલેખો, સિક્કાઓ અને ચિત્રકલા'	એકેડેમિક સ્ટાફ કૉલેજ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી	2003થી 2005
7.	કે.કા. શાસ્ત્રીનું સંપાદનક્ષેત્રે પ્રદાન	ગુજરાત સાહિત્ય સભા, અમદાવાદ	2004

8.	ભારતના પ્રાચીન ઇતિહાસનાં મૂળ સાધનો	ઇતિહાસ વિભાગ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી	2005
9.	અમદાવાદ : પુરાતત્વીય સ્ત્રોતોના આધારે	એલિસબ્રિજ પુસ્તકના વિમોચન પ્રસંગે	2005
10.	ભારતના પ્રાચીન અને અર્વાચીન સિક્કાઓ	જ્ઞારસી-ઉર્દૂ વિભાગ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી	2006
11.	હસ્તપ્રતો અને શિલાલેખો	લા.દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર	2006
12.	ઇતિહાસના મૂળ સ્ત્રોતો: અભિલેખો અને સિક્કાઓ	ભાંડારકર ઑરિએન્ટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ	2010

આમ, ઉપર્યુક્ત વ્યાખ્યાનસૂચિ પ્રમાણે તેમણે લોકો સુધી ઇતિહાસની માહિતી પહોંચાડવાનું ઉત્તમ કાર્ય કર્યું છે.

5. લેખનપ્રવૃત્તિઓ

ડૉ. ભારતીબેન શેલતે પોતાની કારકિર્દીના ઘડતર અને જીવનઘડતરની સાથે વિભિન્ન વિષયોમાં પોતાના મૌલિક ગ્રંથો, સંપાદિત ગ્રંથો, સંપાદિત અભિલેખો, સંપાદિત ખતપત્રો, સંશોધનાત્મક લેખો, વગેરેને લેખિત સ્વરૂપ આપી ઐતિહાસિક માહિતીને બહાર લાવવાનું કાર્ય કર્યું છે. તેમના મૌલિક ગ્રંથો વિભિન્ન પ્રકાશકો દ્વારા પ્રકાશિત થયા છે. જેમાં 'ભારતીય સંસ્કારો', 'આદિમ જાતિઓની સંસ્કૃતિઓ', 'Chronological Systems of Gujarat', 'ગુજરાતના અભિલેખો : સ્વાધ્યાય અને સમીક્ષા' તેમજ 'લિપિ' જેવાં 9 જેટલાં પુસ્તકો છે. આ ઉપરાંત તેમણે 12 જેટલા ગ્રંથોનું સંપાદન કર્યું છે. જેમાં 'Jain Image Inscriptions of Ahmedabad', 'Dr. H.G. Shastri Felicitation Volume', 'રસિષ્ઠ-મારતો', 'બ્રહ્મર્ષિ કે.કા. શાસ્ત્રી શતાયુરભિનંદનગ્રંથ', 'ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ' જેવા ગ્રંથો સંપાદિત કર્યા છે. તેમજ તેમણે 36થી પણ

વધારે અપ્રગટ અભિલેખો સંપાદિત કર્યા છે. તેમણે 8 જેટલા સંપાદિત ખતપત્રો, 32 જેટલા સંશોધનાત્મક લેખો લખ્યા છે. આમ, તેમણે અભિલેખવિદ્યા, કાલગણના, સિક્કાશાસ્ત્ર તેમજ શિલ્પશાસ્ત્રના ક્ષેત્રે મહત્વનું પ્રદાન આપ્યું છે. ડૉ. શેલતના સંશોધનલેખો વિભિન્ન સામયિકોમાં પ્રગટ થયા છે. જેમાં 'વિદ્યાપીઠ', 'સ્વાધ્યાય', 'બુદ્ધિપ્રકાશ', 'પથિક', 'સામીપ્ય', 'સંબોધિ', 'પંચાલ', 'પ્રાગધારા', 'જ્ઞાનપ્રવાહ', 'રાજભાષા', 'સંવાદ', 'સાધના', 'ગુજરાત સંશોધન મંડળનું ત્રૈમાસિક', 'વ્રજરાજ', 'History Today', 'શારદાપીઠ રિસર્ચ જર્નલ', વગેરે સામયિકોનો સમાવેશ થાય છે.

આમ, તેમણે ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં તેમજ વિવિધ અધિવેશનોમાં હાજરી આપી હતી.

6. ઇતિહાસલેખનમાં પ્રદાન

ડૉ. ભારતીબેને છેલ્લાં 45 વર્ષથી અધ્યાપનની સાથે સાથે સંશોધન, સંપાદન અને લેખનક્ષેત્રે ગણનાપાત્ર કાર્ય કર્યું છે. અભિલેખવિદ્યામાં નિપુણતા પ્રાપ્ત કર્યા પછી નવા અભિલેખોને ઉકેલવા, તેનું લિવ્યંતર, સંપાદન, વિવેચન કરવું એ એમનું પ્રધાન વિદ્યાકીય કાર્ય રહ્યું છે અને તે દ્વારા ગુજરાતના રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં ખૂટતી કડીઓને સાંકળવાનું કાર્ય તેમણે કર્યું છે. તેમણે આપેલા મોટા ભાગના ઐતિહાસિક નિર્ણયો પ્રામાણિક રહ્યા છે, જે એમના કાર્યની ચીવટ અને ગુણવત્તાને ઉજાગર કરે છે. અભિલેખવિદ્યા અને ભારતીય સંસ્કૃતિના ક્ષેત્રે તેમનું મૂલ્યાંકન સંશોધનની સંખ્યાના આધારે નહિ પણ એમની ગુણવત્તાના આધારે થાય છે. તેઓએ ઇતિહાસની આધારભૂત માહિતી પ્રદાન કરી છે. તેમણે જે-તે સ્થળની ઐતિહાસિક માહિતીને બહાર લાવી તેનું ઝીણવટભર્યું અધ્યયન કરી જનસમુદાય સુધી તેનું સંદર્શન કરાવવા માટે તેમણે 16 જેટલા સંશોધનગ્રંથો તેમજ અનેક લેખોનું સંપાદનકાર્ય કર્યું છે.

6.1 ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ' ગ્રંથ 1 થી 4 અને ગ્રંથ 7થી 9 (2004થી 2011)

ભો.જે. વિદ્યાભવન સંસ્થા દ્વારા આ ગ્રંથશ્રેણી તૈયાર કરવામાં આવી છે. ડૉ. ભારતીબેન શેલતે 'ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ'ના ગ્રંથ 1થી 4 અને ગ્રંથ 9નું (પુનઃપ્રકાશન) સંપાદનકાર્ય પ્રા. રસિકલાલ પરીખ, પ્રા. પ્રવીણચંદ્ર પરીખ અને ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી સાથે કર્યું છે. ડૉ. શેલતે આ ગ્રંથશ્રેણીના સંપાદનની

સાથે કેટલાંક પ્રકરણોનું લેખનકાર્ય કરી ગુજરાતના રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં મહત્તમ યોગદાન આપ્યું છે.

ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનો ગ્રંથ 1 'ઇતિહાસની પૂર્વભૂમિકા'રૂપે છે. આ ગ્રંથના પ્રકરણ 13 'કાલગણના'માં ડૉ. ભારતીબેન શેલતે પ્રાચીનકાલના રાજાઓના રાજ્યકાલ દરમ્યાનના સંવતોનો અભ્યાસ કરી રાજાઓના રાજ્યકાલના વિભિન્ન સંવતો દ્વારા કાલગણનાનો નિર્દેશ કરેલ છે. જેમાં ગુજરાતનો ઇતિહાસ આલેખવા કાલગણનાની જુદી જુદી પદ્ધતિઓનો પરિચય આ પ્રકરણમાં કરવામાં આવ્યો છે.

ગ્રંથ 2 'ભૌર્યકાલથી ગુપ્તકાલ' સુધીના ઇતિહાસને આવરી લે છે. એમાં લગભગ ઈ.પૂ.322થી ઈ.પૂ. 470 સુધીના અર્થાત્ લગભગ આઠ શતકોના ઇતિહાસનો સમાવેશ થાય.

ગ્રંથ 3 મૈત્રકકાલ અને અનુ-મૈત્રક કાલ'માં ગુજરાતનો ઇતિહાસ નિરૂપવામાં આવ્યો છે. જેમાં ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ આલેખ્યો છે. જેમાં મૈત્રકોના રાજ્ય, તેના સમકાલીન રાજ્યો અને ગુજરાત ઉપર થયેલાં મુસલમાનોનાં આક્રમણો અને રાજ્યતંત્રનો તેમજ સ્થાપત્યકીય સ્મારકો અને શિલ્પ-કૃતિઓનો ઇતિહાસ આલેખ્યો છે.

ગ્રંથ 4 સોલંકીકાલને લગતો છે. ગુજરાતના ઇતિહાસનો એ સહુથી જ્વલંત કાલ ગણાય છે, આથી એ ગુજરાતના ઇતિહાસમાં સુવર્ણકાલ તરીકે જાણીતો છે. આ ગ્રંથના પરિશિષ્ટની પુસ્તકો 1 'અભિલેખો અને સિક્કાઓ'ને ડૉ. ભારતીબેન શેલતે આ ગ્રંથના ખંડ-3માં રજૂ કરી છે. છેલ્લા ત્રણ દાયકા દરમ્યાન અભિલેખવિદ્યા અને સિક્કાશાસ્ત્રના ક્ષેત્રે ગુજરાતના ઇતિહાસમાં જે નવી ઉપલબ્ધિઓ થઈ છે તેને અનુલક્ષીને કેટલીક નવી સંશોધનાત્મક માહિતી અહીં ડૉ. શેલતે રજૂ કરી છે.

ગ્રંથ 7 ઈ.સ. 1758થી ઈ.સ. 1818ના મરાઠાકાલને લગતો છે. આ ગ્રંથમાં પ્રકરણ 9 'સંસ્કૃત સાહિત્ય'નું લેખનકાર્ય ડૉ. શેલતે કર્યું છે. જેમાં મરાઠાકાલના સંસ્કૃત સાહિત્યકારો અને એમની કૃતિઓનું અન્વેષણ કરી રજૂ કરેલ છે.

ગ્રંથ 8માં બ્રિટિશકાલનો ઈ.સ. 1914 સુધીનો લગભગ એક શતકનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ આલેખવામાં આવ્યો છે. આ ગ્રંથના પ્રકરણ 1 'ઇતિહાસોપયોગી સાહિત્ય'માં ડૉ. ભારતીબેને ગુજરાતના

રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં બ્રિટિશકાલ દરમ્યાનની સાધનસામગ્રી માટે ઇતિહાસોપયોગી સાહિત્યની સર્વેક્ષણ દ્વારા નોંધ કરી છે.

પ્રકરણ 9 'સામાજિક સ્થિતિ : પારસી સમાજમાં બ્રિટિશકાલ દરમ્યાન પારસીઓની સામાજિક સ્થિતિ અને પારસી સમાજનું વર્ચસ્વ કેવા પ્રકારનું હતું ? તે આલેખવાનો પ્રયાસ ડૉ. શેલતે આ પ્રકરણમાં કર્યો છે. પ્રકરણ 11 'કેળવણી : જૂની પરિપાટીમાં ડૉ. ભારતીબેન શેલતે બ્રિટિશકાલ દરમ્યાન અપાતા શિક્ષણમાં ગુજરાતી પાઠશાળાઓમાં અપાતા શિક્ષણ અને સંસ્કૃત પાઠશાળાઓમાં અપાતા શિક્ષણની પદ્ધતિ કેવા પ્રકારની હતી તે આલેખવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

ડૉ. શેલતે બ્રિટિશકાલ દરમ્યાનની કેળવણી એટલે કે જૂની પરિપાટીથી શિક્ષણ આપતી પદ્ધતિઓનો ખૂબ જ સુંદર રીતે ચિતાર આલેખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે."

ગ્રંથ 9 આઝાદી પહેલાં અને પછી ગુજરાતના અર્વાચીન ઇતિહાસના બે તબક્કાને આવરી લે છે. (1) ગાંધીજીના આગમન (ઈ.સ. 1915)થી સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ (ઈ.સ. 1947) અને (2) સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિથી ગુજરાત રાજ્યની સ્થાપના (ઈ.સ. 1960). પ્રકરણ 11માં હિંદુ ધર્મની ધાર્મિક સ્થિતિ દર્શાવતાં હિંદુઓમાં પ્રચલિત વિવિધ સંપ્રદાયો તથા સંતો અને ભક્તજનો તેમજ વિભિન્ન ધાર્મિક સંસ્થાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

6.2 મધ્યકાલીન ગુજરાતમાં ભક્તિ અને સૂફી આંદોલન (2008)

ભો.જે. સંશોધન વિદ્યાલયનમાં ઈ.સ. 2006ના જાન્યુઆરીમાં "મધ્યકાલીન ગુજરાતમાં ભક્તિ અને સૂફી આંદોલન" એ વિષય ઉપર સેમિનાર યોજવામાં આવ્યો હતો. આ સેમિનારમાં 21 જેટલાં પ્રમુખીય વ્યાખ્યાનો રજૂ થયેલાં. જેનું ગ્રંથસ્વરૂપે સંપાદનકાર્ય ડૉ. મકરંદ મહેતા, ડૉ. ભારતી શેલત અને ડૉ. આર.ટી. સાવલિયાએ કર્યું છે. જેમાં 'ગુજરાતમાં સૂફીવાદ', 'સૂફી સંત બાબા ઘોર', "પીર કાયમદીન ચિશ્તી", 'સૂફી સંતોની દરગાહોના શિલાલેખ", 'કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય", "જૈન સંતો અને અકબર", 'સૌરાષ્ટ્રના મધ્યકાલીન સંતોનું સમાજસુધારામાં પ્રદાન', 'સંત સુધારક દાદુ દયાળ', 'કથક અને ભવાઈ પર સૂફી પરંપરાનો પ્રભાવ', 'ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીની દૃષ્ટિએ ભક્તિપરંપરા', "સંતકવિ છોટમની ભક્તિપ્રદાન કૃતિઓ", 'ગુજરાતની સંતપરંપરામાં ગોવિંદગુરુ અને તેમનું ભગત આંદોલન', વગેરે જેવા વિષયો પર ચર્ચા કરવામાં આવી છે. તેમાં

ડૉ. મકરંદ મહેતા, ડૉ. મહેબૂબ દેસાઈ, ડૉ. ભારતી શેલત, ડૉ. આર.ટી. સાવલિયા, ડૉ. શિરીન મહેતા, ડૉ. એસ.વી. જાની, ડૉ. રિઝવાન કાદરી, અમિત અંબાલાલ, ડૉ. રૂપા મહેતા, પ્રા. આર.એલ. રાવળ, ડૉ. અરુણ વાઘેલા જેવા વિદ્વાનોએ ભાગ લીધો હતો. આ બધા ચર્ચાના વિષયો લેખસ્વરૂપે આ ગ્રંથમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યા છે.

ઇતિહાસની અનુભવમૂલક ઘટનાઓ અને પ્રસંગો જે ઇતિહાસમાં દીવાદાંડીની ગરજ સારે છે તેનું એક ઉત્તમ ઉદાહરણ મધ્યકાલીન ગુજરાતના સૂફી અને સંત આંદોલનો છે.*

6.3 અમદાવાદનું સ્થાપત્ય (2010)

‘અમદાવાદનું સ્થાપત્ય’ ગ્રંથમાં મૂળ લેખકે અમદાવાદનાં વિવિધ સ્થાપત્યો વિશે ખૂબ વિસ્તૃત અને સૂક્ષ્મ માહિતી પ્રસ્તુત કરી છે. આ ગ્રંથને 10 પ્રકરણોમાં વિભાજિત કરવામાં આવ્યો છે. એમાં મસ્જિદ સ્થાપત્ય, મકબરા અને રોજાનું સ્થાપત્ય, એના સ્થાપકો, સ્થાપત્યની બારીક વિગતો, એની વિશિષ્ટતાઓ એક એક સ્મારકના પરિપ્રેક્ષ્યમાં દર્શાવી છે.

આરંભમાં ગુજરાતી સ્થાપત્ય અને મુસલમાનો, ઇસ્લામી સ્થાપત્યનું સ્વરૂપ, એની વિશેષતાઓ, સ્થાપત્ય ઉપર હિંદુ, જૈન અને મુસ્લિમ સ્થાપત્યની અસર, અમદાવાદનું સ્થાપત્ય અને વિદેશીઓ, દિલ્હી, આગ્રાના સ્થાપત્યનાં બીજા અમદાવાદમાં, વગેરે વિષયોની છલાવટ કરવામાં આવી છે.

અમદાવાદના સ્થાપત્યનો ઇતિહાસ, મસ્જિદોનું બાંધકામ, સલ્તનતકાલીન સ્થાપત્ય, મુઘલકાલીન સ્થાપત્ય, અમદાવાદનું બ્રિટિશકાલીન નાગરિક સ્થાપત્ય, હવેલીઓ, કાષ્ઠ કારીગરી, સ્થાપત્યના સિદ્ધાંતોના મિશ્રણવાળા બંગલા, મંદિર સ્થાપત્ય, વગેરેની ચર્ચા કરી છે. આ ઉપરાંત ઘર-મંદિર અને મૂર્તિવિધાનની સમીક્ષા પણ આ ગ્રંથમાં કરવામાં આવી છે.

સ્થાપત્ય અને હાલના જમાનાને લગતાં બે પ્રકરણો અને અમદાવાદનાં જૂનાં મકાનોની સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ ટૂંકી નોંધના એક પરિશિષ્ટનો ડૉ. શેલતે આ ગ્રંથમાં ઉમેરો કર્યો છે.

6.4 અમદાવાદ: ઇતિહાસ અને અનુસંધાન (2014)

‘અમદાવાદ: ઇતિહાસ અને અનુસંધાન’ ગ્રંથમાં ઈ.સ. 1929 પછી ઉપલબ્ધ સંશોધનોને આધારે આ સ્વતંત્ર ગ્રંથનું પ્રકાશન કરવામાં આવ્યું છે. આ ગ્રંથનું સંપાદન ડૉ. શેલત અને ડૉ. જમીનદારે કર્યું છે. તેમણે આ ગ્રંથને 9 પ્રકરણોમાં વિભાજિત કર્યો છે.

આ ગ્રંથમાં અમદાવાદ નગરમાં આવેલાં રાજકીય પરિવર્તન, તેનું બદલાતું અર્થકારણ, અમદાવાદની સામાજિક સ્થિતિ, શિક્ષણ અને સમાજપરિવર્તન તેમજ સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે શિલ્પ-સ્થાપત્ય, ચિત્રકલા, નૃત્ય, નાટ્ય, સંગીત, લોકકલા, તસવીરકલા, મ્યુઝિયમ, રમતગમત, વગેરે વિષયોમાં તે તે વિષયના નિષ્ણાત લેખકોએ લેખનકાર્ય કર્યું છે. આ ઉપરાંત અમદાવાદની સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓ, મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન, જાહેર આરોગ્ય સેવાઓ, પ્રવાસન પ્રવૃત્તિઓ, વગેરેનું વિહંગાવલોકન પણ નિષ્ણાત લેખકોએ કર્યું છે. વિદ્વાન લેખકોમાં પ્રા. સિદ્ધાર્થ ભટ્ટ, ડૉ. મકરન્દ મહેતા, ડૉ. હસુ યાજ્ઞિક, ડૉ. ભારતી શેલત, જોરાવરસિંહ જાદવ, ડૉ. માણેક પટેલ, ડૉ. વાસુદેવ પાઠક, ડૉ. સોનલ પંડ્યા, ભૈરવી હેમન્ત, વિવેક દેસાઈ, ડૉ. કડકિયા, ડૉ. નંદન શાસ્ત્રી, ડૉ. કે.કે. શેલત જેવા લેખકોએ વિગતપૂર્ણ માહિતી આપી છે અને અમદાવાદની પ્રજાને એક અલભ્ય નજરાણું ઉપલબ્ધ કરાવ્યું છે.

આ ગ્રંથમાં ઈ.સ. 1930થી ઈ.સ. 2013 સુધીના ‘અમદાવાદના ક્રમબદ્ધ ઇતિહાસ અને અનુસંધાન’નું સમગ્રલક્ષી સર્વેક્ષણ અને સચિત્ર આલેખન ગ્રંથસ્વરૂપે પ્રગટ કરવામાં આવ્યું છે.

6.5 ગુજરાતના અભિલેખો: સ્વાધ્યાય અને સમીક્ષા (1991)

ગુજરાતના ઇતિહાસનાં અન્વેષણ, સંશોધન તથા લેખન અંગે છેલ્લા ત્રણેક દાયકાઓમાં સાહિત્યિક તેમજ પુરાતત્વીય સાધનોનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં થયો છે.

ડૉ. ભારતીબેન શેલતના સર્વેક્ષણ મુજબ, ગુજરાતમાં અભિલેખવિધાના ખેડાણનો ઇતિહાસ રસિક છે અને પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં તે સંક્ષેપમાં દર્શાવાયો છે. ડૉ. ભારતીબેન શેલતે તેમના આ ગ્રંથમાં કુલ 40 અભિલેખોને પ્રાચીન, મધ્યકાલીન અને મરાઠા-બ્રિટિશકાલીન એવા ત્રણ વિભાગોમાં વિભાજિત કર્યા છે અને એમાં બનાવટી અભિલેખોને એમના સંભવિત સમયનિર્દેશ પ્રમાણેના અનુક્રમમાં મૂક્યા છે. જેમાં ભારતીબેન શેલત દ્વારા રજૂ કરાયેલા અભિલેખોમાં 33 અભિલેખ સંસ્કૃતમાં, 6 તત્કાલીન ગુજરાતીમાં અને એક લેખ હિબ્રુ-અંગ્રેજી-મરાઠી

ભાષામાં લખેલો છે. જેમાં લિપિની દૃષ્ટિએ સોલંકીકાલ પહેલાંના લેખો બ્રાહ્મી લિપિના ગુજરાતમાં પ્રચલિત ઉત્તરી કે દક્ષિણી મરોડમાં લખાયા છે, જ્યારે સોલંકીકાલ અને એ પછીના સમયના સંસ્કૃત, ગુજરાતી તેમજ મરાઠી ભાષાના લેખો ગુજરાતમાં પ્રચલિત તત્કાલીન દેવનાગરી લિપિમાં લખાયેલા છે. હિબ્રુ-અંગ્રેજી-મરાઠી ત્રિભાષી લેખ પૈકી હિબ્રુ-અંગ્રેજી લેખ રોમન લિપિમાં લખેલો છે.

ડૉ. શેલતે અભિલેખવિદ્યાનો ઊંડાણપૂર્વક અભ્યાસ કરી તેમણે અભિલેખોને આધારે ઇતિહાસ તૈયાર કરવા માટે અપ્રગટ શિલાલેખો સ્થળ પર જઈ ઉકેલ્યા છે. જેમાં ચહૂદીઓના સંનેગોગમાં આરસની તકતી પરનો લેખ તેમણે ઉકેલ્યો અને ચહૂદીઓના કબરસ્તાનની પણ સ્થળતપાસ દ્વારા નોંધ કરી છે. આમ, ડૉ. ભારતીબેને તેમના આ ગ્રંથમાં ગુજરાતના અભિલેખો ઉકેલ્યા અને સંશોધન દ્વારા તેની સમીક્ષિત નોંધ અહીં પ્રસ્તુત કરી છે.

અભિલેખવિદ્યાના ક્ષેત્રે અત્યંત જૂજ પ્રમાણમાં પ્રકાશિત સાહિત્ય પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે ગુજરાતના અભિલેખોને લગતો આ ગ્રંથ અભ્યાસીઓને સર્વથા ઉપયોગી થાય તેમ છે.

6.6 The Chronological Systems of Gujarat' (From early Times upto 1304 A.D.)

(1987)

ડૉ. ભારતીબેને શેલતે "The Chronological Systems of Gujarat" ગ્રંથમાં મૌર્યકાલના આરંભથી માંડીને સોલંકીકાલના અંત સુધીમાં ગુજરાતના અભિલેખોમાં પ્રયોજાયેલ કાલગણનાની જે વિવિધ પદ્ધતિઓ પ્રચલિત હતી તેનો અભ્યાસ કર્યો છે. આ ગ્રંથને તેમણે આઠ પ્રકરણોમાં વિભાજિત કર્યો છે. અભિલેખોમાં તેમણે શિલાલેખો, તામ્રપત્રલેખો, પ્રતિમાલેખો, સિક્કાલેખો વગેરેમાં પ્રવર્તમાન સંવતના વર્ષ કાલાનુક્રમે ગોઠવી એ સંવતો વિશે અને એની કાલગણનાની જુદી જુદી પદ્ધતિઓની છણાવટ કરી છે.

કાલગણના જેવા ગહન વિષય ઉપર ઊંડું સંશોધન કરી ડૉ. ભારતીબેને ઇતિહાસના એક મહત્વના પાસાને ઉજાગર કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. મૌર્યકાલ દરમ્યાન સમ્રાટ અશોકના અભિલેખોમાં પ્રયોજાયેલાં રાજ્યકાલનાં વર્ષો વિશે આ ગ્રંથમાં ચર્ચા કરવામાં આવી છે. તેમજ સમયનિર્દેશની વિવિધ પદ્ધતિઓની તેમણે સુચારુરૂપે છણાવટ કરી છે. ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસના વિવિધ રાજવીઓના (મૌર્યકાલથી સોલંકીકાલના) સમય

દરમ્યાનના અલિલેખો અને હસ્તલિખિત ગ્રંથોમાં આપેલી મિતિઓને એકત્ર કરી તેની ગણતરી પંચાંગ પદ્ધતિ અનુસાર કરી પ્રયોજાયેલા વિવિધ સંવતોમાં વિક્રમ, શક, ગુપ્ત- વલ્હી, કલચુરિ, કથિક, સિંહ અને હિજરી સનના પરિપ્રેક્ષ્યમાં જે તે સંવતનું આરંભ વર્ષ, એનાં વર્ષ કાર્તિકથી કે ચૈત્રથી ગણાતાં. એ વર્ષગણનાની પદ્ધતિ તેમજ એના માસ અમાસ પછી સુદ ૧થી ગણાતા કે પૂનમ પછીના દિવસ વદ ૧થી ગણાતા. તે માસગણનાની પદ્ધતિઓ વિશે પણ પોતાનાં સંશોધનનાં તારણો રજૂ કર્યાં છે. કાલગણના જેવા ગંભીર અને કઠિન વિષયનું આપું ઊંડું અને સૂક્ષ્મ સંશોધન કરી ડૉ.શેલતે પ્રાચીન, મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન ગુજરાતના ઇતિહાસમાં ઉલ્લેખનીય પ્રદાન કર્યું છે.

7. ગુજરાતના પ્રાચીન, મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન સિક્કાનું ડૉ. શેલતે કરેલું સંશોધન

સિક્કા એ સામાજિક અને આર્થિક વ્યવહારમાં વિનિમયનું અતિ મહત્વનું સાધન છે. સમય જતાં તે દેશ કે રાજ્યના તે તે કાલના ઇતિહાસને લગતી માહિતીનો એક મહત્વનો સ્ત્રોત બની જાય છે. પ્રાચીન, મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન સિક્કા આર્થિક ઇતિહાસના અન્વેષણમાં એક મહત્વનું સાધન હોઈ આ સિક્કા પુરાવસ્તુકીય મ્યુઝિયમોમાં સંગૃહીત હોય છે, જેનું વિગતવાર અભિજ્ઞાન, વર્ગીકરણ, સૂચીકરણ અને પ્રકાશન રાજકીય તેમજ આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસના સંશોધનમાં ઉપયોગી નીવડે છે.

અર્વાચીન દૃષ્ટિએ સિક્કાનો અભ્યાસ લગભગ ઇ.સ. ૧૮મી સદીથી શરૂ થયેલો. ૧૯મી અને ૨૦મી સદી દરમ્યાન સિક્કાશાસ્ત્રનો વિકાસ થયો અને એને લગતા સૂચિગ્રંથો પ્રકાશિત થવા લાગ્યા અને શિક્ષણક્ષેત્રે પણ અભ્યાસક્રમમાં ઇતિહાસના મૂળભૂત સાધન તરીકે તેનો સમાવેશ થયો.

ગુજરાતમાં ઇતિહાસના એક મહત્વના સ્ત્રોત તરીકે સિક્કાનો અભ્યાસ કરનાર બહુ જૂજ પ્રમાણમાં વિદ્વાનો અને સિક્કાશાસ્ત્રીઓ જોવા મળે છે. ડૉ. ભારતીબેન શેલતે ગુજરાતના વિવિધ કાલના સિક્કાનો અભ્યાસ કર્યો છે. અને સંશોધનાત્મક અને પૃથક્કરણાત્મક પદ્ધતિએ તેના સૂચિગ્રંથો તૈયાર કરીને પ્રકાશિત કર્યાં છે. તેમણે અમદાવાદના ભો.જે. વિદ્યાભવન મ્યુઝિયમના પ્રાચીન અને અર્વાચીન સિક્કાનો અભ્યાસ કરી સૂચિગ્રંથો પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે. આ ઉપરાંત અમરેલીના ગિરધરભાઈ મ્યુઝિયમના સિક્કાનું કૅટલૉગ પણ તેમના

સંપાદન હેઠળ સંસ્થા દ્વારા પ્રકાશિત થયું છે. જૂનાગઢ અને જામનગરનાં મ્યુઝિયમોમાં સંગૃહીત મૂળ સિક્કા તપાસી તેનો ઊંડો અભ્યાસ ડૉ. શેલતે કર્યો છે.

8. ઉપસંહાર

આધુનિક ગુજરાતના આગલી હરોળના ઇતિહાસકારોમાંના એક ભારતીબેન શેલત છે. ગુજરાતનો ઇતિહાસ, સંસ્કૃતિ અને સંસ્કૃતવિધાના તજજ્ઞ એવાં વિદુષી ભારતીબેન શેલત અભિલેખવિદ, સિક્કાશાસ્ત્રી, હસ્તપ્રતવિદ અને લિપિવિદોમાં તેઓ અગ્રિમ સ્થાન ધરાવે છે. ભારતના અગ્રગણ્ય ઇતિહાસકારોમાં રોમિલા થાપર છે, તો ભારતીબેન ગુજરાતના રાન્કે છે. ભારતીબેન શેલતનો ઇતિહાસ પ્રત્યેનો અભિગમ માનવતાવાદી મૂલ્યો પર આધારિત હતો. ડૉ. ભારતીબેન શેલતમાં ખંત, ધીરજ અને ધૈર્ય જોવા મળે છે. તેઓ વિવિધ વિદ્યાઓનાં જાણકાર હતાં. તેઓ હંમેશા Multy dimensionalથી કાર્ય કરતાં. તેઓ સંસ્કૃતનાં knowledgeable ઇતિહાસકાર હતા. તેમજ એકસાથે ચાર-પાંચ વિષયોનાં જાણકાર હતાં.

ભારતીબેન શેલત એક ઇતિહાસકાર તરીકે દસ્તાવેજની જે-તે સમયની લિપિ, ભાષા, ભૌગોલિક, રાજકીય, સામાજિક, ધાર્મિક, વગેરે પરિસ્થિતિને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ચકાસણી કર્યા પછી જ તેનું વિવરણ કરતાં. સિદ્ધહસ્ત ઇતિહાસકાર તરીકે તેઓ લેખનમાં પૂર્વગ્રહો શોધી કાઢી અને તેને દૂર કરીને લખાણની વાસ્તવિકતા અને વિશ્વસનીયતાને સ્થાપિત કરતાં હતા.

સંદર્ભગ્રંથ સૂચિ

- દેવું, મોતીભાઈ (2011), 'ઇતિહાસવિદ્ ડૉ. ભારતી શેલત : એક અધ્યયન', ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના ૩. ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ વિભાગમાં ઇતિહાસ વિષયમાં પારંગત (એમ.એ.)ની પદવી માટે રજૂ કરેલો તપાસ નિબંધ, 2010-2011
- ધારૈયા, રમણલાલ કે. (2010). 'ઇતિહાસનું તત્વજ્ઞાન અને ઇતિહાસ-લેખન અભિગમ', અમદાવાદ: યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ
- પરીખ, રસિકલાલ, શાસ્ત્રી, હરિપ્રસાદ અને શેલત, ભારતી (2004). 'ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ' ગ્રંથ 1 (ઇતિહાસની પૂર્વભૂમિકા), અમદાવાદ: શેઠ ભોળાભાઈ જેશિંગભાઈ અધ્યયન- સંશોધન વિદ્યાલયન.
- મહેતા, મકરન્દ (2018). 'ડૉ. ભારતી શેલતનો ઇતિહાસ પ્રત્યેનો અભિગમ અને તેમની સંશોધન પદ્ધતિ', 'ગુજરાત સંશોધન મંડળનું ત્રૈમાસિક', પુસ્તક 63, જાન્યુઆરી-જૂન 2018, જુલાઈ- ડિસેમ્બર 2018, અંક 1-4: 41
- વાઘેલા, હેતલ (2017). 'ગુજરાતનાં ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિનાં ક્ષેત્રનાં સંશોધનમાં ડૉ. ભારતીબહેન શેલતનું પ્રદાન', ઇતિહાસ વિષયમાં એમ.ફિલ.ની પદવી માટે ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં રજૂ કરવામાં આવેલો લઘુશોધનિબંધ, જુલાઈ 2017: 6-8
- શુક્લ, જયકુમાર (2010). 'ડૉ. ભારતીબેન શેલત અને તેમનું ઇતિહાસલેખન', 'કુમાર', સળંગ અંક 990, જૂન 2010: 373
- શેલત, કીર્તિ (2018). 'ભારતીબહેન અને તેમનો પરિવાર', 'ગુજરાત સંશોધન મંડળનું ત્રૈમાસિક', પુસ્તક 63, જાન્યુઆરી-જૂન 2018, જુલાઈ-ડિસેમ્બર 2018, અંક 1-4: 67-68
- શેલત, ભારતી (1983). 'આદિમ જાતિઓની સંસ્કૃતિઓ' (ભારતના સંદર્ભમાં), અમદાવાદ: યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ.
- શેલત, ભારતી (1983). 'ભાગવત પુરાણની સમીક્ષિત આવૃત્તિ', અમદાવાદ: ભો.જે. વિદ્યાલયન.
- શેલત, ભારતી (1983). 'ભારતીય સંસ્કારો', અમદાવાદ: યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ

Vidhyayana - ISSN 2454-8596

An International Multidisciplinary Peer-Reviewed E-Journal

www.vidhyayanaejournal.org

Indexed in: Crossref, ROAD & Google Scholar

- शेलत, ભારતી (1985). 'ભારતનો આધ-ઈતિહાસ' (સાહિત્યિક સ્ત્રોતો પર આધારિત), અમદાવાદ: યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ.
- PARIKH, P. C., & Shelat, B. K. (1987). Lapkaman Copper Plates of Sankaragana (Kalacuri) Sam. 345. Journal of the Oriental Institute, 37(1-2), 163-168.
- Shelat, B. K. (1987). The chronological systems of Gujarat: from early times upto 1304 AD.
- Shelat, B. (2005). Jesar Copper-plates of Maitraka King Dhruvasena II of Valabhi. Studies in Indian Epigraphy. Journal of the Epigraphical Society of India, 32, 104-114.
- Shelat, B. K. (2001). Proceedings of the KR Sant Memorial Seminar on Indian Culture, Philosophy and Art.